

ÁCS MARGIT

Felfüggesztett ítélet

Vajon miért maradt befejezetlen

Illyés Gyula faluregénye?

Egy 1951-ben készült interjúban említette Illyés Gyula, hogy regényen dolgozik, amely a harmincas évektől kíséri majd az akkori jelen időig egy falu életét. A címét is közölte: *Ítélet előtt*, de félbe kellett hagynia – nyilatkozta – más, sürgősebb munkák miatt. Illyés Mária szerint, aki a hagyatékban maradt kéziratok között akadt rá a huszonkilenc kézzel írt, számozott iskolai füzetre és az első tíz füzet gépiratos másolatára, ez a sürgősebb feladat a *Fáklyaláng* megírása lehetett. További, a regény szövegéhez kapcsolódó füzetek, jegyzetek is előkerültek, a gépiratos változat pedig némileg eltér a kéziratos füzetek szövegétől, és újabb ceruzás javításokat tartalmaz, tehát nyilvánvaló, hogy Illyés sokáig forgatta a fejében a regény továbbírását. (Jellemző, hogy annak idején lerajzolta a regény helyszíneinek, Menyődnek és Csókásnak a térképét is.) Nagy és kényes vállalkozás volt a még alakuló szöveg közreadása, a döntés a változatok között – Illyés Mária minden elismerést megérdemelt: bizonyos, hogy megmentette a megsemmisüléstől az életmű egy befejezetlenségében is igen figyelemreméltó darabját, s gazdagította elbeszélő irodalmunkat egy szarkasztikus hangvétellő, ugyanakkor szívszorítóan megindító regénnyel (Magyar Napló, 2014).

Illyés érezhető kedvvel települt vissza a regény világában elmerülve szülőföldje tájaira. Tobzódott a helyismeretben. Egy szociológus és folklorista tudatosságával mérte fel és örökítette meg a falu életmódját, társadalmi rétegzettségét, a sajátos használati tárgyakat, munkamódszereket, szokásokat, nyelvi fordulatokat. De nemcsak a falusi élet valóságát, hanem a vidéki Magyarország másféle településtípusainak másféleségét is tisztán látta, és bennfentes szemléletességgel írta le. A puszták itt nosztalgikusabb színezettel jelennek meg, mint a *A puszták népében*. A Menyőd közeli puszták lakói összezártságukban, elszigeteltségükben jobban működő közösséget alkotnak, szigorúbb erkölcsöt tartják magukat, mint a falu szolidaritást nem ismerő, egymás előtt titkolózó és szerepet játszó gazdái – szegények, gazdagok egyaránt –, s még inkább, mint a falusi intelligenciának nevezett uraskodó vidéki urak. A falu határában lévő illegális nyomortelep, Csókás viszont a pusztai rendezett létmód ellenkezőjére nyújt példát: a társadalom peremére szorult nincstelenek között, akik a löszfalba saját maguk által vájt barlanglakásokban, alkalmi munkákból és tolvajlásból élnek, minden törvényt és szokásjogot megbont a szükség.

A regény írása idején, a múlt század negyvenes-ötvenes éveinek fordulóján nem kellett bátorság ahhoz, amihez a harmincas években még legalábbis kiállásra volt szükség: a nagybirtok szorításában vergődő földműves nép nyomorának felemlegetéséhez. Illyés fiatal korától kezdve felelősséget érzett a szegények helyzete iránt, nagyvárosi, polgári közegbe kerülve sem tudta maga mögött hagyni az éhségről, a megalázottságról begyűjtött látványokat, tapasztalatokat. Nemcsak iskolai tananyagá vált, emblematikus művei, versei tanúsítják ezt, egész életművén végigvonul e tematika. Egy mostanában megjelent posztumusz novellagyűjteményben is, amelyet az író unokája, Kodolányi Judit állított össze kötetben meg nem jelent írásokból (*Mi az, hogy idő?*, Nap, 2020), a szenvedélyes részvét inspirált nem egy novellát. 1928-ban született az a karcolat (*Együgyű tragédia*), amely kíméletlenül szembesíti az olvasót egy munkát kereső fiatal paraszt teljes kitesztettségével az új civilizáció és a nagyváros világából. Egy 1945-ben írt jegyzet pedig a levonténeknél elhurcolt magyar parasztfiúk lemészárlását örökíti meg, és azt, ahogy az egy szál visszatérőt faggatják szívszorító tartózkodással, szinte némán az elesettek hozzátartozói (*Magyarok romlása*). Tehát semmiképpen sem gyanúsítható Illyés Gyula azzal, hogy az *Ítélet előtt* írásakor a Rákosi-korszak politikai követelményeinek akart volna eleget tenni, midőn a harmincas évek vidéki Magyarországnak súlyos torzulásait festi le, egyszerűen eredendő társadalmi élményéhez tért vissza ekkor is. Adatszerűen közli például egy felmérés eredményét, hogy a parasztcsaládok mennyit költenek étkezésre. Ezt az ismeretet a regény legempathikusabb figurájához, Menyőd orvosához, Ángyán doktorhoz köti. A doktor – idézem – „Ifjú tudósjelöltek, ifjú írók folyóirataiban értesült erről, a magyar földműves sze-

gényesség sosem képzelt, mert adatba nem foglalt nyomoráról. Kecskeméten szakszerűen feldolgozták száznolcvan szegényparaszt család életmenetét. Közülük 10 család, összesen 38 családtaggal napi egyszeri étkezésre személyenként 1,5 fillért költött...” A szöveg sorolja a 2,2 fillért és a 8,5 fillért, mi már nem ismerjük a fillér értékét, de képzelhetjük, hogy milyen kevés étel jut egy embernek, ha a sor végén szerepel 24 család, amelynek tagjai naponta 15 fillért, tehát a másfél fillér tízszeresét fogyasztják el, és még ők is szegénynek minősülnek.

Ángyán doktor észleli azt is a falu utcáit róva, hogy „Kisdedsírás, gyerekrobogás, anyai pörölés sehonnan sem hangzott a lándzsásra kovácsolt vaskerítések mögül. Ezüstre voltak festve, akár a sírkerítések.” Tudjuk: kevés a birtokolható föld, s hogy ne osztódjék öröklés által, inkább a kihalást választja a nép.

Valaha mocsár borította a síkságot Menyőd környékén, s a lecsapolás után a nagybirtok foglalta el a művelhető területet. A parasztok „Valamikor, a kezdetén egységesen álltak szembe az uradalmakkal. Most egyre több akadt a parasztok közt is, akik egy herceg könyörtelenségével – hogy pontosabban szóljunk: uradalmi személytelenséggel – kapartak maguknak, s taszították el a másikat még a maradéktól is. [...] Valamikor a faluban mindenkinek volt valami földje, ha bármilyen kevés is, erdőrésze, gesztenyése. Most egyre többen ébredhettek arra, hogy csak a pusztá fődél az övék. Lelkivilágukat, de gondolatukat is méltán megzavarta az a különös körülmény, hogy épp azok kegyelemkenyerére szorultak, akikkel ösztönük, de tapasztalataik is szembeállította őket. Csaknem számlálatlanul az uradalomból éltek tovább, úgy-ahogy.”

A regényben az efféle társadalomtudósi észrevételek megbújnak a mozgalmas cselekményben, a figurák színes forgatagában, mégis ki kellett emelnem és előrebocsátanom e szociológiai hátteret, hogy a regény központi konfliktusa kellő súllyal értékelődjék.

Az öreg kocsmárosné, özvegy Kériné apránként szétesztogatja egész vagyonát. Főleg a csókásiak részesülnek ajándékaiból, a kamrából, a húsüzletből zsákszámmra vándorolnak az élelmiszerek a legszegényebbekhez, aztán a berendezési tárgyak, a szerszámok, a ruhanemű is sorra kerül, s amit a megajándékozottak nem tudnak használni, eladják a falubelieknek. A falu nem tudja mire vélni ezt a hóbortot, kinevetik az öregasszonyt, de kapva kapnak a potom pénzért megszerezhető, jó minőségű eszközökön, dísztárgyakon. Az öreg kocsmárosné nézte ki feleségnek az unokája mellé Piroskát, a pusztai kovács lányát. Az unoka, Kéri József a kocsma örököse, de a munkához nem fűlik a foga, úgy viselkedik, mintha a vendégek egyike lenne. A fiatalasszony viszont ügyes és dolgozó, a vendéglő forgalma fellendül a keze alatt, de egyre jobban zavarja a rejtély, hogy nem gyarapszik a pénzes fiókban a bevétel. Aztán ráébred az öreg kocsmárosné pazarlására, de tehetetlen vele szemben, mert, úgymond, Julika néni a saját tulajdonát osztja szét. Ám Piroska joggal érzi úgy, hogy az ő éjt nappallá tevő munkájának az eredményét is, s valójában a férje (és az ő) öröksége válik így semmivé. A férjével rögtön az esküvő után hideg lett a viszonyuk, a férfit csak az érdekli, hogy a kocsmájukban, az úgynevezett kaszinóban esténként összejövő falusi elit befogadja őt, százalmasan törleszkedik hozzájuk. Felszíniessége és lustasága folytán meg se kísérli jobb belátásra bírni a nagyanyját. Hiába is tenné, az öregasszony csak szelíden mosolyog, és a végletekig elszánt. Piroska előbb a paphoz fordul segítségért, aztán Ángyán doktorhoz, hogy adjon igazolást özvegy Kériné beszámíthatatlanságáról, mert azzal a pappírral gondnokság alá lehetne helyezni, megmenthetnék az örökségüket. A paptól kegyes példabeszédet kap válaszul, Ángyán pedig orvosilag nem látja megalapozottnak a beszámíthatatlanság vélelmét. Piroskát kezdi felemészteni a felháborodás otthona folyamatos és nyílt fosztogatása miatt, s amikor az ő kelengyész ládája is eltűnik, feljelentést tesz a csendőrségen. Kiszáll két csendőr vizsgálandó, s Csókás népét veszik gyanúba. Ott él ugyanis egy féllábú, de nagy tisztelettel övezett öregember, Tálás, az öreg kocsmárosné első szerelme, aki megnyomorodván eltűnt a faluból, hogy felmentse jegyesét a keserű sors vállalása alól; csak évtizedekkel később keveredett vissza. Ő szerez munkát a csókásiaknak aratáskor, ő ad tanácsot, ő tesz igazságot köztük, s az öreg Kériné voltaképpen az ő fennhatósága alá tartozó közösséget látja el ajándékaival, talán valóban, mint a faluban vélik, szerelmi nosztalgiából. A csendőrök durván megfélemlítik, végigpofozzák a csókásiakat, Tálást is megalázzák, de az eltűnt ládát nem találják meg. A csendőrök jelenléte mindenkinek kínos a faluban, ráadásul majd mindenkinél lapul valami tárgy a kocsmából, vagyis orgazdáknak minősülnének, amennyiben a lopás vádja érvényben marad. Rá akarják venni Piroskát, hogy vonja vissza a feljelentést, de a fiatalasszony nem áll kötélnek, és a falu egyre jobban meggyűlöli makacssága miatt. A vizsgálat címén lezártnak nyilvánított Csókásról nem

szegődhetnek el az aratómunkások, a telep kenyér nélkül marad, nem tehetnek mást, a parasztek kertjeiből szerzik be az ennivalót, minek folytán pattanásig nő a feszültség a falu és Csókás között. Ezt is Piroska rovására írják, aki a nyakukra hozta a csendőroket. Elvárnák, hogy vonja vissza a feljelentést! Nem, ő nem mondhat le az igazáról, hajtogatja a fiatalasszony, ám akik a feljelentés visszavonására akarják rávenni, azok is hisznek a saját igazukban, végtére is Menyőd becsületét és nyugalmát védik, sőt, a csókásiak is az igazukra hivatkozva járnak be a gazdák földjeire, gyümölcsöseibe ételt zsákmányolni, hiszen nem tehetnek arról, hogy elestek az egész évre szolgáló keresettől. Még a Kérinétől származó tárgyak sunyi birtokosai is joggal gondolják, hogy elvégre ők fizetség fejében jutottak mindenhez, és ki lenne bolond nem élni egy jó lehetőséggel. A főjegyző és a segédjegyző irodájában formálódik ki a terv, amely megoldást hozhat: özvegy Kéri Józsefné aláír egy adásvételi szerződést a boltossal, s így a háza átmegy annak tulajdonába, Piroskának nem lesz több jogalapja a keresetéhez, miáltal a nyomozást lezárhatják. Ennek hírére megviszik Piroskának, aki mindenéből, igazából is kifosztva lúgot iszik, de előtte kötelességtudó, dolgos természetének megfelelően kiszolgálja a kocsmá vendégeit. Szülei a megnyomorodott fiatalasszonyt visszaviszik a pusztára, ahová Ángyán doktor is követi, afféle magyar Miskin herceggént. A Piroskával szemben érzett lelkifurdalásra oka van: a lány bízott benne, ő áltatta is gyöngéd figyelmével, s aztán nem nyújtott neki segítő kezet, nem védte meg. A nagyobb perspektívájú, szociális lelkifurdalásra Ángyán doktornak nincs személyes oka, mégis kínozza. A csókásiak helyzetét elemezve mondja a papnak: „Én tudom, hány legális halálneme van az ilyen hosszú nélkülözésnek. Közvetített halál! Közvetített gyilkosság tehát. Közvetített gyilkosok, azok vagyunk mindnyájan, akik nem vagyunk ott!”

A doktor az egyetlen a menyődi kaszinó tagjai közül, aki részvétellel van a falu népe iránt. Orvosként tényszerűen is segít az embereken, lelkiismeretesen járja a portákat, személyes kapcsolatot tart az egész faluval, valójában neki volna a legkevesebb oka a fent idézett büntudatra. A társaság többi tagja azonban viszolygással él ebben a vidéki közegben. Van, aki undorodik a tájszólástól, szinte beteg lesz tőle. Pedig ezek az emberek a falu előljárói, felelősek a lakóiért. Nem tesznek eleget hivatásuknak. Még a pap is bürokrata hivatalnokként viselkedik: a vadászat vagy a szórakozás idején elutasít minden lelki segítségért hozzá fordulót. Van az urak közt, aki leplezi saját alacsony származását, de demagógia szintjén, ha kell, dicsekszik vele. Néha szatírba illő, ahogy Illyés jellemzi e figurákat. A fiatal írnok például komikusan ügyetlenkedik divatos, fehérbetétes félcipőjében az út szélén, nem tudván átkelni a portengeren. Épp az ilyen családias csipkelődés menti meg a falusi tablót attól, hogy kipellengérező karikatúrává váljék. A csaknem gyöngéd portrékra, helyzetleírásokra, apró megfigyelésekre gondolok. Például: „Az iparosok csaknem mind idegen nevet viseltek; maguk sem tudták helyesen kimondani; már nagyapjuk, dédjük elmagyarosodott.” Vagy Piroska esküvőjén a pusztákról összegyűlnek a kovácsmesterek: „Így az esküvő jobbadán valami ipartestületi díszgyűlésre emlékeztetett. Sanyi világéletében nem látott együtt annyi vaspor pötytyözte orrot, megperzselődött bajszot és szemöldököt. A naftalin illatú ünnepi feketék a gombok körül hosszú ráncokat vetettek; kétségbeesetten feszültek az izmos karokon és hátakon. Mintha ezek a nagyrészt már ősz vagy fényes koponyájú férfiak növésben lévő kamaszok volnának.” Az ironikus odasuhintás is nagyon kezére áll az írónak: a sötét, káposztaszagú szatócsboltját modernizáló kereskedő végső célja, hogy „végül olyan világvárosi üzletté tökéletesítse, aminőben ő Bonyhádon, Faragóéknál inaszkodott”. Bonyhád mint világváros! Az irónia nem mindig ilyen barátságos Illyésnél; amikor például arról ír, hogy a tömeges éhezés korában felkapott attrakció lett a „koplaló-művészek” szerepeltetése a szórakoztatóiparban, elfeketedik a humor. A legélesebb, legszíjasabb gúny a falut zaklató és Csókást végigpofozó, hatalmaskodó csendőroket illeti meg. A tollbokrétát a kalapjuk mellett: „Ez az aránylag óriási köteg toll nemcsak nevetséges volt, hanem a magyar nép szemében egyenesen undort keltő is. Ez a nép ugyanis valaha szintén tűzött a kalapjához tollat, de csakis nemes vadmadártollat, daruét, kócsagét. Már lúdtollat szégyen volt kitűzni. Baromfitollat e földön ugyanis valaha csak a vándor patkányirtók, görényfogók és árnyékszékítisztítók hordtak.”

Ez utóbbi példával egyúttal szemléltettem a regényben felhasznált néprajzi ismeretek bőséges voltát. Mik a tartozékai egy szénásszekérnek? A hegyen közlekedve a szekér elé fogott ló csánkját veri a kisafa, és könnyen kilép az istrángból. Hogy viselkednek a gulyában a tehének beteg társukkal? Hol áll a szőlőprés a rája akasztott tőtikével, káforkával? A tájnyelvi vagy a hagyományos gazdálkodói létmódhoz kapcsolódó kifejezések megőrkítését is a néprajzi mentőmunkához számíthatjuk, bárha Illyés csak egy-egy szót emelt be a szövegbe, a dialógusoknál épp csak a paraszti be-

széd tónusát érzékeltette, szemben Kodolányi Jánossal, aki a novelláiban egész ormánsági nyelvi múzeumot hozott létre. Néhány ilyen szó példaképpen: csihatag, kopola, csadé, szajmóka. S talán a néprajz körébe tartozik az olyan megfigyelés is, hogy az érettségi bizonyítvány fetiszizálásának „szellemi- és népzüllesztő” hatása volt. A tudás kompromittálása ment végbe általa, felfelé ácsingózással cserélte le a valódi tudás értékelését, elrekesztette a természetes átjárást a falu rétegei között.

Igaza volt-e vagy sem Illyésnek e megítélésben, nem tisztem eldönteni, azt azonban meg lehet állapítanom, hogy e ponton a szerző „kiszól” a regény világából, vagyis egyike ez a fejtegetés azoknak a mozzanatoknak, amelyekben felfeslik a regényidő, és nyílás támad a történet helyszínén. Ezt nem mindig érzem törésnek, sőt, van, hogy örömmel fedezem fel e pontokon a prózaírásban tapasztalható modern kori felszabadulás nyomát, a szinte a máig mutató, spontán gesztust. Illyés Piroška öccsének, akit az öreg kocsmárosné ellátására, segítségére hívnak a pusztáról a faluba, amikor az osztogatás megakadályozása érdekében a falu szélén lévő szőlőjükbe költöztetik át, a naiv és jóindulatú Sanyinak az alakjában valamelyest megemlékezik saját faluélményéről, az álmétkodásról, amely a pusztáit fogja el, találkozáskor egy addig ismeretlen civilizációval. Sanyi számára még a hegy is csodaszámba megy, nem szólva a sok-sok emberről, a falu főterének fénykoszorújáról, a harangszóról. Az ő egyik jövőbeli pillanata felé nyitja meg az időt az író, vagyis saját személyes emlékeibe enged bepillantást: „Hosszú esztendők múlva történt, hogy a kovács fia – türelmetlenül, azonnal – alkonyattájt egy oszlopsor alól egyszerre csak a velencei Szent Márkus terére lépett ki; türelmetlenségében egyedül indulván neki az ismeretlen város felfedezésének; a fényképek után ismert rá. Körültekintett, és – ami ilyen helyzetben sose történt meg vele – szemét elborította könny. Azt hitte, pusztán a szépség keltette meghatottságtól. Később eszmélt rá, azonközben állandóan annak az első menyődi estnek hangulatára kellett visszaemlékeznie.”

Szólnom kellene még Illyés emberismeretéről, a distancia megtartásáról a kontrollált tudat és a rejtőző ösztönvilág között, amely az iménti idézetben is észlelhető, s amely ott van abban a mondatban, hogy „Nem haragudott rá, legalábbis azt hitte, nem nehezelt rá”, vagy abban, hogy „Az ifjú Ángyán, annak a bárgyú elmejátéknak hatása alatt, hogy a kivétel erősíti a szabályt, a riasztó tüneteket sorra kivételnek tekintette”. Szólnom lehetne még a regény sok értékes és élvezetes mozzanatáról, de végre rá kell térnem az alcímben feltett kérdésre.

Vajon miért maradt befejezetlen Illyés Gyula faluregénye? Hiteles, cáfolhatatlan választ nem adhat az utókor, csak következtetésekkel, feltételezésekkel kell beérnünk. A mű értékét elismerő Vasy Géza az alapos, a más Illyés-művekkel való összefüggéseket is feltáró, kiváló tanulmányában gazdagon kipreparálja a regényben felvetődő társadalmi, pszichológiai, morális kérdéseket, de nyitva hagyja őket.¹ Margócsy István elutasító, a regényt totális kudarcnak minősítő kritikájában úgy véli, az író maga is belátta, hogy nem képes regényt írni.² A 2014-es megjelenést követő recepciót e két véglet jellemzi, bár több, a regény értékeit, olvasmányosságát méltató vélemény (például Cs. Nagy Ibolya,³ Bán Zoltán András⁴), mint a csonkaságot hangsúlyozó. Az a sejtés, amelyre jutottam, nem bizonyítható filológusi korrektséggel, de mindenképpen érdemes elgondolkodni rajta. Illyés, mint szóltam erről korábban, nem a sematizmus és az agitációs irodalom követelményének tett eleget, amikor a harmincas évek nyomoráról és a középosztály cinikus önzéséről írt, hanem saját meghatározó társadalmi élménye inspirálta a regény megírására. Mégis észlelnie kellett, hogy az ötvenes évekre a hagyományos paraszti létformát brutálisan felszámolta az úgynevezett proletárdiktatúra, a falu erőszakos átalakítása zajlott a szeme előtt, a kuláknak minősülő gazdák börtönbe hurcolásával, padlássöpréssel, a parasztok bekényszerítésével a téeszékbe. Azt is látta, hogy a középosztálynak ezzel a folyamattal párhuzamosan szintén üldöztetés és pusztulás a sorsa. Épp elég félreértésben és félremagyarázásban volt része műveivel és magatartásával kapcsolatosan, hogy joggal tartson szarkasztikus, de úgyszólván családon belül gyakorolt kritikájának propagandisztikus kihasználásától az éppen zajló pusztításban. Az áldozatok pedig árulásnak tekinthették volna az aktuális demagógiával valamelyest egybehangzó faluábrázolást.

Pedig a regény olvasható egy keserű, bölcs életigazság felől is. Sorra vettük az imént, hogy voltaképpen a maga módján minden szereplőnek igaza van abban, amit és ahogy tesz. Ám a világ úgy van összerakva, hogy ezek a napnál fényesebb igazságok jóvátehetetlen tragédiához vezessenek. Mélyen belehasít ez a drámai antagonizmus abba az akkoriban egészen új keletű egzisztencialista kérdésfeltevésbe, hogy meddig terjed az egyén szabadsága. Szinte tézisregény, ha a szabad-

versennyel beköszöntő egoizmus világjelenségére gondolunk. A mai olvasat ezt a jelentést szűri ki a regényből, ez adja aktualitását.

Engem nem zavar a folytatás hiánya sem. Be van ez a történet fejezve, alaposan. S az, hogy az író az olvasóra hagyta a döntést, vajon az orvos a dosztojevszkiji büntudatnak áldozza-e további életét, vagy felülkerekedik-e benne a cinizmus, prózapoétikailag nem rossz megoldás.

JEGYZETEK

¹ http://epa.oszk.hu/00300/00381/00204/EPA00381_kortars_2015_06_29200.htm

² <https://librarius.hu/2014/09/01/az-itelet-elott-cimu-illyes-regeny-margocsy-szerint-nagyszabasu-kudarc/>

³ Magyar Napló, 2014/6.

⁴ <https://magyarnarancs.hu/konyv/illyes-gyula-itelet-elott-90951>

M. KISS MÁRTA, Növényidő (Csallóköz), 2021–22, akril, ragasztó, természetes anyagok, préselt kartonpapír, (308x) 23x23 cm (egy részlet)

